

تعهد دولت منشا و سایر دولت‌ها به پیشگیری از خسارات فرامرزی

کووید ۱۹^۱

سیامک کریمی^۲

دریافت: ۱۳۹۹/۳/۱۱ - پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۷

چکیده

سه ماه پس از شیوع ویروس کرونا (کووید-۱۹) بالغ بر ۲۰۰ کشور در جهان گرفتار این ویروس شده‌اند. ابعاد گسترده و فرامرزی این بیماری، بررسی این موضوع را ضروری می‌کند که دولت‌ها طبق حقوق بین‌الملل چه تعهدی در راستای پیشگیری و جبران خسارت از زیان فرامرزی به طور کلی و این بیماری به طور خاص دارند. این مقاله می‌کوشد تا قلمرو این دسته از تعهدات دولت‌ها را مشخص کند. شایع‌ترین روایت از علت ایجاد کرونا، به خرید و فروش برخی حیوانات وحشی در بازار ووهان چین مربوط می‌شود اما از آنجا که هنوز به طور کامل، علت قطعی پدیداری ویروس کرونا مشخص نشده است، در نتیجه، این مقاله تعهد دولت‌ها در پیشگیری از خسارت ناشی از کرونا را دو سناریوی فرضی بررسی می‌کند تا تمامی ابعاد این موضوع را پوشش دهد. در سناریوی فرضی نخست، با فرض دخالت بازار حیوانات وحشی ووهان چین، تعهد دولت منشا (چین) درباره پیشگیری و جبران خسارت کووید-۱۹ بررسی می‌شود. در سناریوی فرضی دوم، چنین پنداشته می‌شود که هیچ علت مشخصی برای این بیماری وجود ندارد و تعهد عام دولت‌ها به پیشگیری از زیان فرامرزی ناشی از کرونا مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: تعهد به پیشگیری، جبران خسارت، زیان فرامرزی، کووید ۱۹، دولت منشا.

۱. این مقاله به استاد مسلم حقوق بین‌الملل، جناب آقای دکتر محمدرضا ضیایی بیگدلی تقدیم می‌شود که انگیزه تدوین این مقاله بودند.

karimi.sia@gmail.com

۲. دکتری حقوق بین‌الملل عمومی دانشگاه تهران، تهران، ایران

مقدمه

بیماری ویروس کرونا (کووید-۱۹) احتمالاً دهشتناک‌ترین رویداد جهان معاصر پس از جنگ جهانی دوم به شمار می‌آید. رویدادی که تا اواخر آبان ۹۹ (اواسط نوامبر)، بالغ بر یک میلیون و ۳۰۰ هزار نفر تلفات از خود بجا گذاشته و اختلال‌های گسترده‌ای را در سطح فعالیت‌های اقتصادی در جهان باعث شده است. چند هفته بعد از ۱۷ نوامبر ۲۰۱۹، یعنی مشاهده اولین مورد از ابتلا به کرونا در ووهان^۱ چین، کشورهای مختلفی درگیر این ویروس شدند. این گسترش در سطح جهان ادامه پیدا کرد تا در نهایت سازمان جهانی بهداشت در روز ۱۱ مارس ۲۰۲۰ اعلام کرد که کووید-۱۹ به مرحله «جهان‌گیری»^۲ رسیده است.^۳ در حال حاضر بالغ بر ۲۱۵ کشور در سطح جهان آلوده به این ویروس شده‌اند. این میزان به خوبی نشان می‌دهد که کووید-۱۹ تا چه اندازه گسترش فرامرزی دارد.

کشورهای مختلف در سراسر جهان، سیاست‌ها و اقدامات متنوعی را در واکنش به این بیماری در دستور کار قرار دادند: از قرنطینه منطقه‌ای یا سراسری گرفته تا اعمال برخی محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها.^۴ البته برخی از کشورها همچون برزیل نیز ترجیح دادند که اساساً هیچ‌گونه اقدامی نداشته باشند.^۵ ابعاد مختلف کووید-۱۹ از جمله همه این فعل‌ها یا ترک فعل‌ها از چشم‌اندازهای مختلفی، قابلیت تحلیل حقوقی دارند اما فراگیر و مرزگذر شدن این بیماری ایجاب می‌کند که به طور مستقل این موضوع بررسی شود که عموماً دولت‌ها در مقابله با رویدادها یا فعالیت‌هایی که قادرند خسارات فرامرزی ایجاد کنند، چه تعهداتی دارند. بنابراین، تمرکز اصلی این مقاله مبتنی بر تعهد بین‌المللی دولت‌ها در حوزه پیشگیری از آثار زیان‌بار فرامرزی کووید-۱۹ است.

یک نکته بسیار مهم موضوعی که پیش‌روی همه تحلیل‌های حقوقی مربوط به این بیماری قرار دارد و باعث می‌شود تا در هر نوع تحلیل و نتیجه‌گیری حقوقی، جانب احتیاط کنار

1. Wuhan.

2. Pandemic.

3. WHO, Archived: WHO Timeline - COVID-19, at <https://www.who.int/news-room/detail/27-04-2020-who-timeline---covid-19>. Last seen: 25 May 2020.

4. Armin von Bogdandy, Pedro A. Villarreal, "International Law on Pandemic Response: A First Stocktaking in Light of the Coronavirus Crisis, MPIL Research Paper, No, 2020-07, (2020), at. 3-5.

5. <https://www.forbes.com/sites/kenrapoza/2020/05/06/how-terrible-has-been-brazils-coronavirus-response/#1c48cd1a325a>. Last seen: 25 May 2020.

گذاشته نشود به این موضوع برمی‌گردد که هنوز علت قطعی پیدایش کرونا مشخص نشده است. شایع‌ترین روایت از پیدایش کووید-۱۹ به انتقال این بیماری از حیواناتی مربوط می‌شود که در بازار حیوانات وحشی «هوانان»^۱ شهر ووهان چین خرید و فروش می‌شدند.^۲ بنابراین، ظاهراً عامل اولیه ایجاد و گسترش کووید ۱۹ به فعالیتی - یعنی بازار خرید و فروش برخی حیوانات - برمی‌گردد که ممنوعیت عرفی یا معاهداتی در حقوق بین‌الملل درباره آن وجود ندارد. حتی «کنوانسیون تجارت بین‌المللی گونه‌های جانوری و گیاهی وحشی در معرض خطر انقراض»^۳ نیز اگرچه واردات و صادرات گونه‌های شدیداً در معرض خطر انقراض را تابع سخت‌گیری‌های گسترده‌ای کرده است، (ضمیمه اول) اما این سخت‌گیری به ممنوعیت کامل درباره همه انواع جانوران وحشی منجر نشده است.^۴ در نتیجه، جدی‌ترین احتمال درباره فعالیت منجر به گسترش کووید-۱۹، در چارچوب «فعالیت‌های منع‌نشده در حقوق بین‌الملل» قرار می‌گیرد که نظام حقوقی خاصی درباره آن وجود دارد. اما همان‌طور که گفته شد نمی‌توان با قطعیت، فعالیت مربوط به بازار خرید و فروش حیوانات در ووهان را به عنوان فعالیت منجر به انتقال کرونا توصیف کرد و حتی ممکن است هرگز یا تا آینده‌ای نامعلوم، علت ایجاد این بیماری مشخص نشود. در این صورت، کووید-۱۹ همچون عاملی ناگهانی یا ناشناخته خواهد بود که باعث خسارات فرامرزی به کشورهای مختلفی شده است. در نتیجه این فرض جدید، سوال دیگری مطرح می‌کند که عموماً دولت‌ها در مواجهه با رویدادهای دارای قدرت ایجاد خسارات فرامرزی - فارغ از هر مبنا و منشائی - تعهدی به پیشگیری یا کاهش آثار چنین خساراتی به کشورهای دیگر دارند یا خیر؟

این مقاله با توجه به دو فرض اصلی فوق، تعهد به پیشگیری از خسارات کووید-۱۹ را در قالب دو سناریو یا دو بخش مورد تحلیل قرار می‌دهد. در سناریوی نخست، با فرض تأثیر بازار خرید و فروش حیوانات وحشی در ووهان چین، به این پرسش پاسخ داده می‌شود که دولت

1. Huanan.

2. <https://www.scientificamerican.com/article/how-chinas-bat-woman-hunted-down-viruses-from-sars-to-the-new-coronavirus1/>, Last Seen: 25 May 2020.

همان‌طور که در ادامه بررسی می‌شود، دولت چین مدتی بعد از گسترش کرونا، دستور تعطیلی این بازار را صادر کرد.

3. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora, 1973.

4. David M. Ong, "The Convention on International Trade in Endangered Species (CITES, 1973): Implications of Recent Development in International and Environmental Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 10, No.2 (1998), at. 294.

منشا^۱ (چین) درباره فعالیت‌های منع‌نشده، چه نوع تعهداتی برای پیشگیری از خسارات فرامرزی دارد. در این بخش، همچنین این موضوع بررسی می‌شود که تعهد به پیشگیری از کووید-۱۹ چه نوع تعهدی است و چگونه قابل تحقق است. سناریو یا بخش دوم بر این فرض قرار دارد که علت اصلی پدیداری کووید-۱۹ نامشخص است و در نتیجه عملاً دولت منشا، وجود خارجی ندارد اما به اختصار موضوع تعهد کلی دولت‌ها به پیشگیری از خسارات فرامرزی به طور عام و پیشگیری از کرونا به طور خاص مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

۱. بازار حیوانات وحشی ووهان چین و رژیم حقوقی پیشگیری از خسارت فرامرزی

حقوق بین‌الملل دارای رژیمی خاص درباره فعالیت‌های منع‌نشده است که تبار تاریخی پدیداری آن تقریباً به یکصد سال پیش در قضیه داوری «تریل اسملتر»^۲ باز می‌گردد. در این قضیه که به خسارات فرامرزی در اثر فعالیت‌های یک کارخانه کانادایی مربوط بود، اعلام شد که اگرچه دولت‌ها براساس حاکمیت سرزمینی خود، حق انجام هر نوع فعالیت و بهره‌مندی از منابع موجود در سرزمین خود را دارند اما چنین اقداماتی نباید به منافع و حقوق دولت‌های دیگر لطمه وارد نماید.^۳ این یافته که اکنون در قالب «اصل آسیب نرساندن»^۴ متبلور شده است بعدها در قالب ماده ۷۴ منشور سازمان ملل متحد، آرای صادره از سوی دیوان بین‌المللی دادگستری در قضایای کانال کورفو^۵، گابچی‌کووناگی ماروس^۶ و نظریه مشورتی مشروعیت کاربرد سلاح‌های اتمی^۷ تکرار شد. اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم^۸ و اصل ۲ اعلامیه ریو^۹ نیز دقیقاً

1. State of origin.

2. Trail Smelter.

3. Trail Smelter Case (United States-Canada), Reports of International Arbitral Awards, Vol. III, 16 April 1938 and 11 March 1941, at. 1965.

4. No-harm Principle.

در برخی از متون فارسی از این اصل با عنوان اصل لاضرر یاد شده است اما از آنجا که «لاضرر» مفهومی تثبیت شده در قالب فقه و حقوق خصوصی است و تا اندازه‌ای ابعاد عملی و اجرایی آن با اصل No-harm در حقوق بین‌الملل متفاوت است، در نتیجه، در این مقاله از عبارت «اصل آسیب نرساندن» استفاده شده است.

5. ICJ Report, 1949, at. 22.

6. ICJ Report, 1997, at. 41, para. 53.

7. ICJ Report, 1996, at. 241, para. 27.

8. United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm Declaration) 1972.

9. Rio Declaration on Environment and Development 1992.

حاوی تعهد مشابهی هستند. تعهدی که براساس این اصل، بر عهده دولت‌ها قرار گرفته، مبین آن است که دولت‌ها باید مانع از آن شوند که استفاده از سرزمین‌شان، به ایراد خسارت به دولت‌های دیگر منجر شود.^۱

با وجود پذیرش تعهد به پیشگیری از وقوع آثار زیان‌بار فرامرزی در حقوق بین‌الملل، اما توسعه روزافزون فناوری و صنایع در عصر مدرن، خطرات زیان‌بار و ناشناخته‌ای به همراه داشت که توجه بیشتر به اصول حقوقی حاکم بر این دسته از اعمال منع‌نشده را ضروری می‌ساخت. از آنجا که این فعالیت‌ها معمولاً اهمیت قابل توجه اقتصادی و اجتماعی برای کشورهای میزبان دارد، در نتیجه لازم است، میان این اهمیت از یک‌سو و ضرورت پیشگیری از خسارات به دیگر کشورها از سوی دیگر توازنی برقرار شود.^۲ برای دستیابی به چنین توازنی، به چیزی بیش از اصل عام «آسیب نرساندن» نیاز بود و باید قواعد و اصول دقیق‌تری در این زمینه تدوین می‌شد.^۳ به همین جهت و به دنبال درخواست‌های مجمع عمومی سازمان ملل متحد^۴، کمیسیون حقوق بین‌الملل (از این به بعد کمیسیون) از سال ۱۹۷۸ بررسی موضوع «مسئولیت بین‌المللی بابت خسارات ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل»^۵ را در دستور کار خود قرار داد. ورود این موضوع به دستور کار کمیسیون چندان هم بی‌مناقشه نبود. برخی از حقوقدانان اعتقاد داشتند که فعالیت‌های منع‌نشده، موضوعی نیست که کمیسیون بخواهد درباره آن کاری انجام دهد. از جمله «مایکل آکهurst»^۶ اعتقاد داشت کمیسیون در حال بررسی فعالیتی است که اگرچه منع نشده اما به نتیجه‌ای ممنوعه منجر می‌شود و در نتیجه، کمیسیون دچار نوعی «مغالطه»^۷ شده است چرا که اساساً بررسی موضوع نتایج ممنوعه در

۱. عبارت لاتین sic utere tuo ut alienum non laedas دقیقاً ناظر بر همین تعهد است.

2. Thomas Gearing & Markus Jachtenfuchs, "Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime?", *European Journal of International Law*, Vol. 4, (1993), at. 93.

۳. سیدقاسم زمانی، «توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، پژوهش‌های حقوقی، شماره ۱، (۱۳۸۱)، ص ۳۶.

4. UNGA Res. A/Res/3071 (XXVIII) of 30 November 1973; UNGA Res. A/Res/3315 (XXIX) of 14 December 1974; UNGA Res. A/Res/3495 (XXX) of 15 December 1975; UNGA Res. A/ Res/31/97 of 15 December 1976; UNGA Res. A/Res/32/151 of 19 December 1977.

5. International Liability for Injurious Consequences arising out of Acts not Prohibited by International Law.

6. Michael Akehurst

7. Non- sequitur.

حوزه مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال متخلفانه قرار می‌گیرد.^۱ «یان براونلی»^۲ نیز اعتقاد داشت که اکثر افعال و نتایج متخلفانه، محصول اعمالی منع نشده یا غیرمتخلفانه هستند و در نتیجه، «تمایز کمیسیون میان اعمال متخلفانه و غیرمتخلفانه، غیرضروری است.»^۳ یا گفته می‌شد که تعهد به پیشگیری، عملاً در حقوق بین‌الملل عرفی وجود دارد و ضرورت به بررسی بیشتری نیست.^۴ با وجود این انتقادات، ادامه کار کمیسیون به چند دلیل ضروری بود. نخست، برخلاف آنچه آکهurst می‌پنداشت، همه نتایج خسارت‌بار، در دسته نتایج ممنوعه قرار نمی‌گیرند. دوم، حتی در مورد نتایج ممنوعه نیز، همه این نتایج را نمی‌توان عمل متخلفانه دانست تا آن‌ها را داخل در دسته مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال متخلفانه قرار داد. به عبارت دیگر، هر عمل متخلفانه‌ای به نتیجه ممنوعه منجر می‌شود اما هر نتیجه ممنوعه‌ای الزاماً ناشی از عمل متخلفانه نیست چراکه وقوع تخلف بین‌المللی منوط به وجود دو عنصر است: ۱- اقدام قابل انتساب به دولت و ۲- وجود عمل متخلفانه.^۵ بسیاری از فعالیت‌های منع نشده از سوی بخش خصوصی انجام می‌شود که دولت‌ها معمولاً مسئولیتی در قبال آن‌ها ندارند. بنابراین، نتیجه ممنوعه ناشی از فعالیت بخش خصوصی به طور عادی نمی‌تواند عمل متخلفانه به شمار آید.^۶ سوم، مسئولیت بابت اعمال متخلفانه، چنین اعمالی را به طور کامل منع می‌کند (ماده ۳۰ پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال متخلفانه) اما درباره اعمال منع نشده، چنین ممنوعیتی وجود ندارد. برخی از این اعمال، برای کارکرد اقتصادی و اجتماعی دولت منشا، حیاتی بوده و به همین دلیل، رژیم موجود درباره اعمال منع نشده به جای آن که منادی ممنوعیت باشد، در تلاش برای برقراری توازن میان منافع دولت منشا و منافع سایر دولت‌هاست،^۷ در نتیجه نظام حقوقی حاکم بر اعمال منع شده و اعمال منع نشده از نظر کارکردی با یکدیگر متفاوت هستند. همه این‌ها

1. Michael Akehurst, "International Liability for Injurious Consequences Arising out of Acts not Prohibited by International Law", *Netherlands Yearbook of International Law*, Vol. 16, (1985), at. 8.

2. Ian Brownlie.

3. Ian Brownlie, *System of the Law of Nations: State Responsibility Part I* (New York: Clarendon Press, 1983) at. 13.

4. Alan E. Boyle, "State Responsibility and International Liability for Injurious Consequences of Acts Not Prohibited by International Law: A Necessary Distinction?", *The International and Comparative Law Quarterly*, Vol. 39, No.1, (1990), at. 22.

۵. جیمز کرافورد، *مسئولیت بین‌المللی: قواعد عمومی*، ترجمه: علیرضا ابراهیم گل و دیگران (تهران: نشر سنگلیج، ۱۳۹۵)، ص ۴۹۳.

6. Jan Albers, *Responsibility and Liability in the Context of Transboundary Movements of Hazardous Wastes by Sea* (London: Springer: 2015) at. 45.

7. Alan E. Boyle, op. cit, at. 13.

باعث شد تا کمیسیون، کار روی اعمال منع‌نشده را ادامه دهد. کمیسیون در این طرح، به دنبال تدوین دو هدف بود: نخست بیان جزئیات تعهد به پیشگیری از خسارات فرامرزی و دوم، جبران این خسارات در صورت قصور یا ناموفق بودن پیشگیری.^۱ از آنجا که در مورد چگونگی جبران خسارات، اختلاف نظرهای زیادی وجود داشت، کمیسیون از سال ۱۹۹۷ این دو موضوع را جدا کرده^۲ و کار بر طرح پیشگیری را به پیش برد تا نهایتاً در سال ۲۰۰۱ «پیش‌نویس پیشگیری از زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» (از این به بعد پیش‌نویس پیشگیری) را به تصویب رساند.^۳ هرچند درباره عرفی بودن کل این پیش‌نویس، چالش‌هایی وجود دارد و حتی گزارشگر ویژه نیز بر این نظر است که برخی از تعهدات فرعی موجود در پیش‌نویس همانند تعهد به همکاری میان‌دولتی برای کاهش آثار زیان‌بار ناشی از فعالیت‌های منع‌نشده، به درجه قاعده عرفی نرسیده است^۴، اما امروزه کاملاً تثبیت شده است که تعهد اصلی و مبنایی مندرج در پیش‌نویس، یعنی تعهد به پیشگیری از آثار زیان‌بار اعمال منع‌نشده و برخی از تعهدات فرعی مندرج در آن از جمله ارزیابی خطرات این دسته از اعمال به درجه قاعده عرفی رسیده‌اند.^۵ این موضوعی است که هم از سوی گزارشگر ویژه و شماری از اعضای کمیسیون مورد تایید قرار گرفته^۶ و هم دیوان بین‌المللی دادگستری بر آن صحه گذاشته است.^۷ به هر تقدیر، این پیش‌نویس تدوین تعهداتی اولیه است که با موضوع مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها که ناظر بر قواعد ثانویه است، تفاوتی اساسی دارد.^۸ در نتیجه تنها اگر تعهدات اولیه موجود در این پیش‌نویس نقض شوند، نوبت به اجرای قواعد مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال متخلفانه می‌رسد. به این ترتیب، در سال ۲۰۰۱ و به درخواست مجمع

1. Sompong Sucharitkul, "State Responsibility and International Liability under International Law", *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Journal*, Vol. 18(No.4), (1996), at. 822.

2 ILC Doc. A/52/10 (YBILC 1997 II/2), at. 59.

۳. Jan Albers, op.cit, at. 59- 63 برای مطالعه جزئیات دقیق کار کمیسیون درباره این موضوع بنگرید به

4. UN Doc, A/CN.4.487, p. 146, para. 204.

۵. جیمز کرافورد و دیگران، *مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل*، ترجمه مهدی حدادی و سیامک کریمی (تهران: نشر مجد، ۱۳۹۵)، ص ۶۲.

6. UN Doc, A/CN.4.487, p. 184, para. 17.

۷. از جمله بنگرید به رأی دیوان در قضیه مشروعیت کاربرد سلاح‌های اتمی، در:

ICJ Report, 1996, p. 242, para. 29.

8. Daniel Magraw, "Transboundary harm: The International Law Commission's Study of International Liability", *American Journal of International Law*, Vol. 80, No.2, (1986), at. 308.

عمومی^۱، موضوع جبران خسارات ناشی از این دست فعالیت‌ها نیز بار دیگر در دستور کار کمیسیون قرار گرفت و نهایتاً در سال ۲۰۰۶ این طرح با انتشار «پیش‌نویس تخصیص زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک» (از این به بعد پیش‌نویس تخصیص) به پایان رسید. باید بیان شود که پیش‌نویس پیشگیری، شامل همه انواع فعالیت‌های منع‌نشده نمی‌شود. در حقیقت، تعهد دولت‌ها به پیشگیری از زیان‌های فرامرزی، فقط شامل دسته خاصی از فعالیت‌ها می‌شود که لازم است بررسی شود آیا فعالیت‌های منتهی به کووید-۱۹ داخل در دسته این فعالیت‌ها قرار می‌گیرد یا خیر. بعد از آن، نوبت به بررسی مهمترین تعهد ناشی از این پیش‌نویس، یعنی تعهد به پیشگیری و انطباق آن با اقدامات دولت منشا (چین) در سناریوی نخست می‌رسد. اما قبل از این بررسی‌های حقوقی، لازم است که برخی مسائل موضوعی، درباره کووید-۱۹ بیان شود که می‌تواند در ارزیابی حقوقی اقدامات دولت چین مفید باشد.

۱-۱. نیم‌نگاهی به مسائل موضوعی مربوط به کووید-۱۹

ابتلای اولین فرد به بیماری کرونا در روز ۱۷ نوامبر ۲۰۱۹ در ووهان چین ثبت شد. تا پایان این ماه، بر شمار مبتلایان که برخی از آن‌ها با بازار فروش حیوانات وحشی ووهان در ارتباط بودند، افزوده شد. در روز ۳۰ دسامبر، پزشکی به نام «لی ون‌لیانگ»^۲ در گروهی مجازی متشکل از پزشکان چینی هشدار می‌دهد که کووید-۱۹ توانایی سرایت از انسان به انسان را دارد. یک روز بعد، او به دفتر اداره امنیت عمومی شهر ووهان احضار شده و زیر برگه‌ای مبنی بر ساختگی بودن ادعای امکان انتقال این بیماری از انسان به انسان را امضا می‌کند.^۳ در روز ۳۱ دسامبر ۲۰۱۹، دولت چین به طور رسمی اعلام کرد که یک بیماری نامعمول از عفونت ریه در این کشور در حال گسترش است و تاکید کرد که این بیماری، امکان انتقال از انسان به انسان را ندارد.^۴ در روز اول ژانویه ۲۰۲۰، دولت چین دستور داد تا بازار حیوانات وحشی در ووهان بسته شود.^۵ این کشور پیشتر در سال ۲۰۰۳ نیز و بعد از شیوع

1. GA Res 56/82, 12 December 2002.

2. Li Wenliang.

3. Lucas Bergkamp, "State Liability for Failure to Control the COVID-19 Epidemic: International and Dutch Law", *European Journal of Risk Regulation*, Vol. 11, No.2, (2020), at. 344.

4. Ibid.

5. <https://www.jurist.org/commentary/2020/05/abhishek-kumar-china-covid19-responsibility>, Last seen: 28 May 2020.

ویروس سارس که ۱۷ کشور را درگیر و باعث مرگ بیش از ۷۰۰ تن شده بود، پرورش و خرید و فروش نوعی از گربه‌سانان به نام گربه‌های زباد^۱ را ممنوع اعلام کرده بود اما این ممنوعیت تنها ۶ ماه دوام داشت.^۲ در ادامه این تحولات، سازمان جهانی بهداشت به دنبال اطلاعات دریافتی از دولت چین در روز ۱۴ ژانویه اعلام کرد که احتمال انتقال انسان به انسان کرونا وجود ندارد. علی‌رغم این موارد، یک هفته بعد یعنی در روز ۲۲ ژانویه، ووهان چین قرنطینه شد. نکته تاسف‌بار آن است که از روز ۱۷ نوامبر یعنی زمان اولین ثبت بیماری کرونا در ووهان تا ۲۲ ژانویه، ۵ میلیون سفر از ووهان به سراسر جهان انجام شده بود.^۳

۲-۱. نسبت کووید-۱۹ با فعالیت‌های منع نشده تابع رژیم پیشگیری

آن دسته از فعالیت‌های منع نشده‌ای که دولت‌ها مطابق با پیش‌نویس پیشگیری، متعهد به ممانعت از آثار زیان‌بار فرامرزی آن‌ها هستند، ویژگی‌هایی دارند که آن‌ها را از سایر اعمال منع نشده، منفک می‌کند. این فعالیت‌ها، منشا انسانی داشته، قابلیت انتساب به دولت منشا را دارند، خسارات فیزیکی فراسرزمینی پدید می‌آورند و واجد خطر قابل توجه هستند. در ادامه فعالیت موجد کووید-۱۹ (بازار حیوانات وحشی) با این چهار ویژگی انطباق داده می‌شود.

۱-۲-۱. فعالیت‌های منع نشده دارای منشا انسانی

در سراسر پیش‌نویس سال ۲۰۰۱، از جمله در عنوان اصلی و مواد ۱، ۲، ۶ و ۱۰، کلمه «فعالیت»^۴ عمده انتخاب و جایگزین کلمه «اعمال»^۵ شد که در پیش‌نویس‌های قبلی مورد استفاده قرار گرفته بود. دایره «فعالیت»، شامل اقدامات طرف‌های خصوصی و دولتی می‌شود^۶ اما «عمل»، عنوانی است که عمده‌تاً برای توصیف اقدامات دولت در حقوق بین‌الملل کاربرد دارد.^۷ این موضوع نمایانگر یکی از آشکارترین تفاوت‌ها میان این نوع از رژیم حقوقی با

1. Civet.

2. Ibid.

3. Ibid.

4. Activities.

5. Acts.

6. Jan Albers, op. cit, at. 46-47.

7. Christian Tomuschat, "Unilateral Acts under International Law", in *Droits et Culture Mélanges en l'honneur du Doyen Yadh Ben Achour* (Tunis: Centre de Publication Universitaire, 2008) at. 1495.

رژیم حقوقی حاکم بر مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها ناشی از اعمال متخلفانه است. در رژیم اخیر، دولت صرفاً بابت اعمال ارکان خود یا اعمال طرف‌های خصوصی که آن‌ها را تایید نموده‌اند،^۱ مسئولیت دارند اما در چارچوب پیش‌نویس پیشگیری، دولت‌ها نسبت به اقدامات طرف‌های خصوصی نیز مسئولیت دارند.

همان‌گونه که بند ۶ توضیحات^۲ ماده اول پیش‌نویس پیشگیری بیان کرده است، فعالیت‌های موضوع این پیش‌نویس، صرفاً شامل فعالیت‌هایی می‌شود که از سوی حقوق بین‌الملل منع نشده‌اند. اگرچه در گزارش اولیه گزارشگر اول کمیسیون، ذکر شده بود که اعمال منع‌نشده فقط به اعمال خسارت‌بار به محیط زیست محدود می‌شود، اما کمیسیون چنین چیزی را رد کرد و اعتقاد داشت که این فعالیت‌ها ماهیت عام دارند.^۳ بنابراین، فعالیت‌های مختلفی - مشروط به این که واجد شرایط بعدی باشند - می‌توانند موجب تعهد به پیشگیری شوند. محمد بدجاوی^۴، به خوبی اشاره می‌کند که فعالیت‌های منع‌نشده فقط فعالیت‌هایی را که در اثر پیشرفت‌های علمی و صنعتی جدید حاصل می‌شوند، دربر نمی‌گیرد بلکه فعالیت‌های کلاسیک و سنتی دولت‌ها همچون استفاده از رودهای مشترک میان کشورها را نیز در برمی‌گیرد. نکته جالب آن که او به صراحت می‌نویسد که سرایت بیماری از کشورهای دیگر نیز می‌تواند در دسته اعمالی قرار گیرد که تابع رژیم پیشگیری واقع می‌شوند.^۵ رشته مشترکی که از میان همه این فعالیت‌ها می‌گذرد آن است که این فعالیت‌ها باید به زبان کمیسیون، «منشا انسانی»^۶ داشته باشند. در واقع حتی اگر رویداد اولیه، یک رویداد طبیعی بوده باشد، مداخله عامل انسانی، پیش و پس از آن می‌تواند فعالیت مورد نظر را ذیل پیش‌نویس پیشگیری قرار دهد.^۸ در نتیجه، بازار حیوانات وحشی و وهان ویتنامی اول را داراست.

۱. بنگرید به مواد ۴ تا ۱۰ پیش‌نویس مواد مسئولیت بین‌المللی درباره اعمال متخلفانه دولت.

۲. Commentaries.

۳. ILC Ybk, 1981, Vol.I, at. 224.

۴. Mohammed Bedjaoui.

۵. Mohammed Bedjaoui, "Responsibility of States: Fault and Strict Liability", in Rudolf Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of International Law*, Vol. 10 (New York: Elsevier, 1987) at. 361.

۶. Human Causation.

۷. بند ۵ توضیحات ماده ۱ پیش‌نویس تخصیص.

۸. Oscar Schachter, *International Law in Theory and Practice* (New York: Martinus Nijhoff, 1991) at. 366.

۲-۱. قابلیت انتساب به دولت منشا

مطابق با ماده دوم پیش‌نویس پیشگیری، فعالیت‌هایی که در سرزمین، تحت صلاحیت یا کنترل دولت مربوطه انجام شود، در قالب تعهد به پیشگیری قرار می‌گیرند. کمیسیون تصریح دارد که «معیار سرزمین، معیار غالبی است و همین که عملی در سرزمین یک کشور رخ بدهد به این معناست که مسئولیت آن عمل با آن دولت است.»^۱ با وجود این، گفته شده است که در شرایط عادی، اقدامات اتباع دولت‌های خارجی را نباید به پای دولت میزبان نوشت و در این مورد، دولت متبوع، مناسب‌ترین دولت برای انتساب است.^۲ اما کمیسیون صراحتاً این استنباط را رد کرده و اعلام می‌کند «فارغ از این که عمل مورد نظر از طرف چه کسی» انجام شده باشد، به دلیل عامل سرزمینی به دولت میزبان منتسب است. همچنین ممکن است، عمل مورد نظر نه در سرزمین، بلکه تحت صلاحیت یک دولت انجام شود. آشکارترین نمونه در این زمینه، کشتی‌هایی هستند که تحت پرچم یک کشور کشتیرانی می‌کنند. معیار کنترل نیز زمانی عمل می‌کند که صلاحیت یک دولت بر سرزمین یا منطقه‌ای مورد حمایت حقوق بین‌الملل قرار نداشته باشد. اشغال یا سلطه نظامی از مصادیق واضح کنترل محسوب می‌شوند. دیوان در قضیه نامیبیا صراحتاً اعلام می‌کند: «کنترل فیزیکی یک سرزمین، و نه داشتن حاکمیت یا عنوانی مشروع [بر آن سرزمین]، مبنای مسئولیت یک دولت بابت اقداماتی است که دولت‌های دیگر را متاثر می‌سازد.»^۳ بدون توضیح بیشتری، واضح است که عمل مورد نظر سناریوی نخست، به دلیل ارتکاب در ووهان، مرکز استان هوبی، به دلیل عامل سرزمینی قابل انتساب به دولت چین است.

۳-۲-۱. قابلیت ایجاد خسارات فیزیکی فرامرزی

فعالیت منع نشده باید قابلیت ایجاد خسارات فرامرزی داشته باشد. منظور از فرامرزی این است که بیش از یک دولت درگیر آن فعالیت باشند،^۴ به گونه‌ای که فعالیت در قلمرو یک کشور انجام شده اما این امکان وجود داشته باشد که خسارات آن به کشورهای دیگر

۱. بند ۸ توضیحات ماده ۱ پیش‌نویس پیشگیری.

2. Rene Lefebvre, *Transboundary Environmental Interference and the Origin of State Liability* (London: Kluwer, 1996) at. 68.

3. ICJ Report, 1971, 54, para, 118.

4. Xue Hanqin, *Transboundary Damage in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003) at. 9.

سرایت کند. منظور از کشورهای دیگر، فقط «کشورهای همجوار» نیست و می‌تواند همه کشورها را فارغ از این که با کشور منشا مرز مشترک دارند یا خیر متاثر کند.^۱ به طور میانگین، سالانه بالغ بر ۵۵ میلیون نفر از چین به کشورهای دیگر سفر می‌کنند،^۲ بنابراین در چنین وضعیتی، مشخص است که بیماری‌های واگیردار به راحتی می‌توانند ابعاد فرامرزی پیدا کنند. پیشتر نیز بیماری‌های سارس و مرس نیز از چین سریعاً به کشورهای دیگر سرایت کرده بودند.

در جریان مباحث کمیسیون تلاش‌هایی شد تا زیان‌های ناشی از اعمال تجاری و مالی دولت‌ها نیز داخل در دسته فعالیت‌های منع‌نشده قرار گیرد اما اجماعی در این باره حاصل نشد و صرفاً این زیان‌ها باید جنبه فیزیکی داشته باشند یعنی قابلیت ایراد خسارات به انسان، اموال و محیط زیست را دارا باشند.^۳ کووید-۱۹ تاکنون تلفات قابل توجهی در کشورهای مختلف به جا گذاشته و طبیعتاً هم قابلیت فرامرزی دارد و هم ایجاد خسارت فیزیکی.

۴-۲-۱. خطر ایجاد زیان قابل توجه

تعهد به پیشگیری یا کاهش خطر، شامل فعالیت‌هایی می‌شود که توانایی ایجاد آستانه خاصی از خطر یا خسارت را داشته باشند تا واقعاً منافع دولت‌های دیگر را متاثر کنند.^۴ پیش‌نویس پیشگیری، از این فعالیت‌ها با عنوان فعالیت‌های خطرناک^۵ یا فوق‌العاده خطرناک^۶ یاد کرده است. این فعالیت‌ها باید آستانه خاصی از خطر که در پیش‌نویس از آن با عنوان آستانه «قابل توجه»^۷ نام برده شده است، ایجاد کنند. دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه کارخانه خمیر کاغذ (مرحله درخواست اقدامات موقتی) از جمله اعلام کرد که خطر آثار زیان‌بار را در فعالیت‌های دولت اروگوئه مشاهده نمی‌کند تا با درخواست آرژانتین مبنی بر

۱. بند ۹ توضیحات ماده ۲ پیش‌نویس پیشگیری.

۲. <https://www.statista.com/topics/1210/tourism-industry-in-china>. Last Seen: 14 February 2020.

۳. جیمز کرافورد و دیگران، همان، ص ۱۹.

۴. Stephen C. McCaffrey, "Precedents, and Progeny: The Trail Smelter Arbitration 65 Years Later", in Rebecca M. Bratspies & Russell A. Miller, *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) at. 39.

۵. Hazardous.

۶. Ultra Hazardous.

۷. Significant.

دستور موقت درباره در پیش گرفتن اقدامات پیشگیرانه موافقت نماید.^۱

کمیسیون تعریفی از آستانه «قابل توجه» ارائه نداده اما در بند ۴ از توضیحات ماده ۲ پیش‌نویس پیشگیری می‌نویسد که خسارت مورد نظر باید تا اندازه‌ای بیش از خسارت «قابل شناسایی»^۲ باشد، اما ضرورتی ندارد به سطح خسارت «جدی» یا «اساسی»^۳ برسد. کمیسیون سپس با ذکر آن که تعیین آستانه لازم برای فعالیت‌های منع‌نشده، بیشتر یک مساله موضوعی است تا حکمی، خود را از چالش‌های بیشتر نجات می‌دهد.^۴ اگرچه، معنا و مصادیق هر یک از اصطلاحات فوق، می‌تواند محل مناقشه‌های بسیاری باشد اما فعالیت‌هایی که می‌تواند موجب بیماری‌های واگرداری همچون کووید-۱۹ باشد که به طور گسترده‌ای حق حیات بشری را - که از سوی کمیته حقوق بشر به عنوان عالی‌ترین حق بشر خوانده شده است^۵ - تهدید می‌کنند، قطعاً در دسته فعالیت‌های فوق‌العاده خطرناک قرار می‌گیرند. پس بی‌دلیل نیست که کمیسیون درباره مختصات این گونه فعالیت‌ها، متذکر می‌شود که اگرچه احتمال وقوع فعالیت‌های فوق‌العاده خطرناک نادر است اما می‌تواند آثاری «شدید»^۶ ایجاد کند.^۷

بررسی فوق نشان می‌دهد که بازار حیوانات وحشی در ووهان در دسته فعالیت‌های منع نشده‌ای قرار می‌گیرد که دولت چین ضرورت داشته از آثار زیان‌بار فرامرزی آن پیشگیری کند. بخش بعد این موضوع را بررسی می‌کند که دولت چین تا چه اندازه به این تعهد مقید بوده است.

۳-۱. تعهد به پیشگیری و پیشگیری از کووید-۱۹

پیشگیری، محور کلیدی نظام حقوقی حاکم بر اعمال منع‌نشده خطرناک است و بر هر مولفه دیگری غلبه دارد.^۸ این اهمیت بنیادین ناشی از دو دلیل اصلی است. نخست آن که

1. ICJ Report, 2006, p. 132, paras. 73-77.

2. Detectable.

3. Substantial.

۴. بند ۴ توضیحات ماده ۲ پیش‌نویس پیشگیری.

5. CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), 30 April 1982, para. 1.

6. Grave.

۷. بند ۲ توضیحات ماده ۱ پیش‌نویس پیشگیری.

8. Stephen Townley, "The Rise of Risk in International Law", *Chicago Journal of International Law*, Vol 18, No.2, (2018), at. 622; Tarun Jain, "Transboundary Harm: An Environmental Principle in International Context", *The Icfai University Journal of Environmental Law*, Vol. 7, No.4, (2008) at 16.

متضرر از فعالیت‌های منع‌نشده در حقوق بین‌الملل «انتخاب‌های زیادی برای مجازات متصدی فعالیت در اختیار ندارد» و حتی جبران خسارت نیز در سطح اعمال متخلفانه نخواهد بود.^۱ دوم آن که حتی جبران خسارت نیز «نمی‌تواند تمام آلام زیان‌دیده را بکاهد».^۲ بنابراین، منطبق بر تعهدی بر عبارت ساده «پیشگیری بهتر از درمان» است، قرار دارد.^۳ بنابراین، دولت منشأ، طبق ماده ۳ پیش‌نویس پیشگیری در درجه اول موظف به پیشگیری و یا در صورت ضرورت، کاهش زیان فرامرزی است. بنابراین، دولت چین در وهله نخست متعهد بوده است که مانع از ایجاد و سپس گسترش ویروس کرونا در اثر فعالیت‌های مربوط به بازار حیوانات وحشی در ووهان شود. اما پیش از تدقیق بیشتر بر ماهیت تعهد به پیشگیری نزد دولت چین، باید به سؤالی اساسی و مقدماتی پاسخ داد: آیا دولت چین مطلع بوده که فعالیت‌های منع‌نشده مربوط به بازار حیوانات وحشی در ووهان می‌تواند به کووید-۱۹ منجر شود؟ برای پاسخ به این پرسش باید برخی از مسائل موضوعی را مورد توجه قرار داد. همان‌طور که در بخش ۱-۱ این مقاله ذکر شد، پیشتر در سال ۲۰۰۳ و بعد از گسترش ویروس سارس که تعداد قابل توجهی از کشورهای آسیای شرقی را درگیر کرد و بالغ بر ۷۰۰ کشته به جا گذاشت، مشخص شد که این ویروس در بازار حیوانات وحشی در چین ایجاد شده و به همین دلیل دولت این کشور در همان سال محدودیت‌های موقتی نسبت به شکار، خرید و فروش برخی پستانداران ایجاد نمود.^۴ از طرف دیگر، تحقیقات علمی که بعد از گسترش ویروس سارس انجام شده و برخی از آن‌ها نیز در اختیار دولت چین قرار گرفته است، مکرراً این موضوع را هشدار داده بودند که حیوانات وحشی که در کشور چین خرید و فروش می‌شوند از نظر ژنتیکی قادر هستند با ایجاد جهش در برخی از بیماری‌های مشترک با انسان، آن‌ها را به سطح خطرناکی برسانند.^۵ این قسم سوابق، قاعدتاً نوعی پیش‌آگاهی برای هر دولتی که در شرایط معمول و معقول رفتار

۱. جیمز کرافورد و دیگران، همان، ص. ۱۸.

۲. علی مشهدی و عطیه شاه‌حسینی، «پیشگیری از خسارات زیست محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۶، شماره ۲، (۱۳۹۵)، ص ۲۸۱.

3. Arie Trouwborst, "Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship between the Precautionary Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions", *Erasmus Law Review*, Vol. 2, No. 2, (2009), at 110.

4. Bergkamp, op. cit, at 344.

5. William Karesh et al, "Wildlife Trade and Global Disease Emergence", *Emerging Infectious Diseases*, Vol. 11, No.7, (2005), at 1001.

می‌کند، ایجاد می‌نماید. وانگهی، بررسی تعهد به پیشگیری در عرف بین‌الملل از یک طرف و تعهد به پیشگیری به شرح موجود در پیش‌نویس پیشگیری از طرف دیگر، نشان‌دهنده قرینه‌ای نیست که ثابت نماید دولت متعهد به پیشگیری باید «دقیقاً» از خطری که قرار است از آن پیشگیری کند، مطلع باشد. چنین اطلاعی با ماهیت تعهد به پیشگیری نیز مغایرت دارد چراکه اگر مشخص باشد که فعالیتی، قطعاً موجب خطر برای دیگر کشورها خواهد بود، قاعدتاً به حکم اصل «آسیب نرساندن» - که در ابتدای مقاله به تفصیل بررسی شد و به‌وضوح در رأی دیوان در قضیه *کانال کورفو* منعکس است^۱ - باید مانع از انجام چنین فعالیتی شود. بنابراین، آگاهی کلی نیز که به واسطه وقایع قبلی، قاعدتاً باید نزد دولت چین ایجاد می‌شده است، برای ایجاد تعهد به پیشگیری کفایت می‌کند.

دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه نسل‌کشی (بوسنی علیه صربستان) اگرچه تأکید دارد که درصدد نیست تا قاعده‌ای کلی درباره همه انواع تعهدات به پیشگیری اعلام نماید اما می‌افزاید که تعهد به پیشگیری از نسل‌کشی، از جنس تعهد به فعل^۲ تلقی می‌شود.^۳ اما «جیمز کرافورد»^۴، به‌خوبی توضیح می‌دهد که همه تعهدات به پیشگیری، تعهدات به فعل نیستند بلکه تنها آن دسته از تعهدات به پیشگیری را می‌توان در دسته تعهدات به فعل قرار داد که باید در پرتو «مراقبت مقتضی»^۵ به اجرا درآیند.^۶ کمیسیون نیز در توضیحات ماده ۳ پیش‌نویس پیشگیری می‌نویسد که تعهد به پیشگیری هرگز به معنای تضمین عدم وقوع زیان قابل توجه نیست بلکه این تعهد به معنای به‌کارگیری همه مساعی لازم در قالب «مراقبت مقتضی» است. یافته کمیسیون، تأییدی بر این مفهوم تثبیت‌شده و قدیمی در حقوق بین‌الملل است که هسته اصلی اقدامات لازم برای حصول به پیشگیری، مراقبت مقتضی است.^۷

به ساده‌ترین بیان، مراقبت مقتضی به معنای در پیش‌گرفتن گام‌هایی برای نظارت بر

1. ICJ Report, 1949, at. 22.
 2. Obligation of Conduct.
 3. ICJ Report, 2007, at 220-221, paras. 429-430.
 4. James Crawford.
 5. Due Diligence.

۶. جیمز کرافورد، همان، ص ۲۹۵.

7. Mark A. Drumbl, "Trail Smelter and the International Law Commission's Work on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts and State Liability" in: Rebecca M. Bratspies & Russell A. Miller, op. cit, at. 95; Stephen Townley, op. cit, at 598.

جلوگیری از یک رویداد ناخواسته و نامطلوب است^۱ یا می‌توان گفت درجه‌ای از مراقبت بر فعالیتی خاص که از یک «مدیریت خوب»^۲ انتظار می‌رود.^۳ موسسه حقوق بین‌الملل نیز که از سال ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۶ کار بر روی مفهوم مراقبت مقتضی در حقوق بین‌الملل را پیش برد و نهایتاً با انتشار دو گزارش به پایان رساند، دقیقاً کاربرد اصلی این مفهوم را به دست دادن معیاری برای ارزیابی عمل دولت‌ها در راستای جلوگیری از انحراف به سوی عمل متخلفانه می‌داند.^۴ در نتیجه، این مفهوم متشکل از «معیارهایی است برای ارزیابی اقدامات یک دولت درباره وقوع یا پیشگیری از یک رویداد خاص».^۵ پس به درستی گفته شده است که تعهد به مراقبت مقتضی، اصولاً یک تعهد شکلی یا رویه‌ای^۶ است که براساس آن، می‌توان سنجید آیا دولت مورد نظر مطابق با تعهداتی که از آن انتظار می‌رود، رفتار کرده است یا خیر.^۷ به عبارتی، تعهد به مراقبت مقتضی یک تعهد با محتوای همیشه یکسان نیست بلکه با توجه به نوع تعهد مورد نظر و توانایی دولت مربوطه تغییر می‌کند. البته تعهد مورد نظر هر کیفیت و کمیتی که داشته باشد، برای اجرا نیاز به تمهیداتی دارد و به همین دلیل «پیر دوپویی»^۸ به درستی اشاره می‌کند که مفهوم مراقبت مقتضی، حامل هر نوع انعطاف و سیالیتی که باشد، برای تحقق، نیاز به ساختارهای قانونی و مادی لازم دارد.^۹ در نتیجه حتی اگر دولت مربوطه در فقیرترین امکانات از نظر اقتصادی و فنی نیز به سر ببرد، از انجام فعل مورد نظر در پرتو توجه به مراقبت مقتضی رها نمی‌شود.^{۱۰} وانگهی هرچقدر تعهد مورد نظر، مهمتر بوده یا فعالیت مورد نظر واجد خطر بیشتری باشد، در نتیجه مراقبت بیشتری از دولت مربوطه انتظار می‌رود. به زبان کمیسیون، آنجا

1. Neil McDonal, "The Role of Due Diligence in International Law", *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 68, No. 4, (2019), at 1041.

2. Good Government.

۳. ناصر کاتوزیان، مهدی انصاری، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی»، فصلنامه حقوق، دوره ۳۸، شماره ۲، (۱۳۸۷)، ص ۲۹۱.

4. ILA Study Group on Due Diligence in International Law, Second Report, July 2016, at 2.

5. Joanna Kulesza, *Due Diligence in International Law* (Boston: Brill, 2016) at. 1.

6. Procedural.

۷. مهدی حدادی، بهرام مرادیان، «مفهوم مراقبت بایسته در حقوق بین‌الملل و مقررات گروه ویژه اقدام مالی»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۶۱، (۱۳۹۸)، ص ۱۷۰.

8. Pierre Dupuy.

9. Pierre Dupuy, "Due Diligence in the International Law of Liability", in OECD, *Legal Aspects of Transfrontier Pollution* (Paris: OECD, 1977) at. 376.

۱۰. بند ۱۳ توضیحات ماده ۳ پیش‌نویس پیشگیری با عنوان «پیشگیری».

که با «فعالیت‌های فوق‌العاده خطرناک روبه‌رو هستیم، سیاست‌هایی با استانداردهای بالاتر و با سخت‌گیری بیشتری به اجرا در می‌آید»^۱.

در قسمت قبل مشخص شد که فعالیت‌های موجد ویروس کرونا در دسته فعالیت‌های فوق‌العاده خطرناک قرار می‌گیرد. این بدان معناست که دولت چین وظیفه داشته است که در پیشگیری از زیان‌های فرامرزی ناشی از این موضوع، سیاست‌هایی با معیارهای به مراتب بالاتری در پیش می‌گرفته است. در نتیجه در به‌کارگیری روش‌های حقوقی پیشگیری از ممانعت از زیان فرامرزی ناشی از فعالیت‌های موجد ویروس کرونا که در قسمت بعد به اختصار مطالعه می‌شوند، باید به بالا بودن این معیارها توجه داشت. پیش از مطالعه این روش‌ها، توجه به این نکته ضروری است که توصیف تعهدات به پیشگیری به عنوان تعهد به فعل به این معناست که اگر روش‌های مربوط به پیشگیری انجام نشوند، فارغ از این که عدم انجام این روش‌ها به دیگران خسارتی وارد می‌کند یا خیر، موجبات تخلف بین‌المللی دولت مربوطه را فراهم می‌آورد.^۲ این موضوع بویژه در تعیین زمان ارتکاب تخلف بین‌المللی دولت منشا کاربرد دارد.^۳ پس اگر دولت چین تعهد به مراقبت مقتضی یا هر یک از ابزارهای موثر در تعهد به پیشگیری را نقض کرده باشد در لحظه نقض، تخلف‌اش پدید می‌آید؛ فارغ از اینکه کووید-۱۹ در چه زمانی به اولین کشور خارجی سرایت کرده است.

۱-۳-۱. روش‌های حقوقی پیشگیری از کووید-۱۹

کمیسیون در بند ۶ از توضیحات ماده ۳ پیش‌نویس پیشگیری، متذکر می‌شود که دولت‌ها در انجام تعهد به پیشگیری می‌توانند «الگوهای»^۴ مختلفی برگزینند. این بدان معناست که کمیسیون در تجویز این تعهد، تا اندازه‌ای به دکتترین «حاشیه صلاح‌دید»^۵ نزدیک شده است. این دکتترین که اصولاً منبعث از رویه قضایی دادگاه اروپایی حقوق بشر به شمار می‌آید، به دولت‌ها اجازه می‌دهد که در چگونگی انتخاب روش‌های اجرای تعهدات بین‌المللی خود،

۱. بند ۱۱ توضیحات ماده ۳ پیش‌نویس پیشگیری با عنوان «پیشگیری».

۲. Louise de la Fayette, "The ILC and International Liability: A Commentary", RECIEL, Vol 6, No. 3, (1997), at. 328.

۳. بند ۱۱ توضیحات ماده ۱۱ پیش‌نویس مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها نیز دقیقاً متذکر همین مطلب شده و عنوان می‌دارد: «تمایز میان تعهدات به فعل و نتیجه ... و می‌تواند به اثبات زمان وقوع نقض تعهد کمک کند».

۴. Modalities.

۵. Margin of Appreciation.

صلاح‌دید و ارزیابی خود را داشته باشند.^۱ با وجود این، پیش‌نویس پیشگیری در کنار این آزادی عمل، از برخی روش‌ها که می‌تواند به تحقق تعهد به پیشگیری کمک کند، نام برده که سه مورد از آن‌ها یعنی صدور مجوز برای فعالیت منع‌نشده، ارزیابی خطر و اطلاع‌رسانی جایگاه کاملاً تثبیت شده عرفی دارند^۲ و لازم است که بررسی شوند.

ماده ۶ پیش‌نویس پیشگیری، دولت‌ها را ملزم کرده که پیش از آغاز به کار فعالیت‌های خطرناک یا هرگونه تغییراتی در آن‌ها، کسب مجوز قبلی را الزامی نمایند. دولت چین پیشتر در قالب تصویب «قانون حمایت از حیوانات وحشی» در این راستا اقداماتی انجام داده بود. این قانون در سال ۱۹۸۸ تصویب و در سال‌های ۲۰۰۹، ۲۰۱۶ و ۲۰۱۸ به طور اساسی مورد بازنگری قرار گرفته است.^۳ بر اساس این قانون، شکار برخی از جانداران وحشی ممنوع و برخی دیگر منوط به کسب مجوزهای لازم شده است. بر اساس ماده ۲ این قانون، حیوانات نادر و در آستانه انقراض، تحت حمایت اعلام شده‌اند. ماده ۲۱ این قانون اعلام می‌دارد که شکار، به دام‌انداختن و کشتار این نوع از حیوانات که فهرست آن از سوی دولت اعلام می‌شود، ممنوع است. مواد ۲۲ و ۲۳ این قانون هم اجازه می‌دهد که برخی از افراد، مجوز شکار برخی از حیوانات را که داخل در دسته حیوانات تحت نظارت دولت نیستند، داشته باشند. فهرست حیوانات ممنوعه برای شکار بر اساس این قانون که تا قبل از شیوع کووید-۱۹ معتبر بوده است شامل خفاش و مورچه‌خوار که مطنونان اصلی ایجاد کووید-۱۹ هستند، نمی‌شده است. البته ناگفته نماند که چون هدف این قانون صیانت از حیوانات نادر و در حال انقراض بوده است در نتیجه، فقط کشتار آن دسته حیواناتی را ممنوع اعلام می‌کند که در معرض انقراض هستند و نه آن‌هایی که استفاده غذایی از آن‌ها می‌تواند خطرات بالقوه‌ای به همراه داشته باشد. به هر روی، این قانون در ۲۴ فوریه ۲۰۲۰ و بعد از جدی شدن احتمال دخالت بازار حیوانات وحشی در شیوع کرونا، به طور غیرمستقیم مورد اصلاح قرار گرفته و

1. Yuval Shany, "Toward a General Margin of Appreciation Doctrine in International Law?", *European Journal of International Law*, Vol. 16, (2006), at. 910.

2. Neil Craik, *The International Law of Environmental Impact Assessment Process, Substance and Integration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) at. 120.

همچنین: محسن عبداللهی، «رویکردهای نظام مسئولیت بین‌المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۵۶، (۱۳۹۰)، ص ۲۲۳.

۳. مفاد این قانون از طریق ترجمه انگلیسی این قانون که در لینک زیر قابل دریافت است، گردآوری شده است:

https://eia-international.org/wp-content/uploads/WPL-Final-Law_translation_rev-January-2019.pdf. Last seen: 11 August 2020.

تجارت و مصرف گوشت حیوانات وحشی را به طور کلی به حالت تعلیق درآورد. بنابراین اگر خفاش و مورچه‌خوار عامل اصلی پدیداری کووید-۱۹ باشند، برای شکار و تجارت آن‌ها نیاز به مجوزی نبوده است.

از سوی دیگر، دولت چین موظف بوده است طبق ماده ۷ پیش‌نویس، پیش از اعطای مجوز، ارزیابی خطر^۱ از این فعالیت‌ها داشته باشد و چنانچه خطری را احراز نمود، آن را به اطلاع سایر کشورها رسانده و نظرات آن‌ها را کسب نماید. مرحله ارزیابی خطر، روشی است که از طریق آن دولت مربوطه، می‌تواند خطرات ناشی از فعالیت تحت ارزیابی را در پرتو تعهدات بین‌المللی خود بسنجد. بنابراین، اگرچه ارزیابی خطر، الزامی است اما اطلاع‌رسانی درباره آن منوط به احراز خطر است. بررسی‌های این مقاله درباره روند ارزیابی خطر توسط دولت چین نتیجه‌ای نداشت اما از مکاتبات درز کرده گروه جی ۲۰ به رسانه‌ها درباره ضرورت بررسی خطرات ناشی از بازار ووهان چین^۲ می‌توان دریافت که ظاهراً دولت چین هیچ خطری را احراز نکرده بوده که آن را به اطلاع سایر دولت‌ها برساند. این در حالی است که یافته‌های بخش موضوعی این مقاله نشان داد، دست کم دو بیماری سارس و مرس در سال‌های ۲۰۰۳ و ۲۰۰۸ در اثر بازار حیوانات وحشی در چین شیوع پیدا کرده و دولت چین ملزم به ارزیابی خطر و احتمالاً اطلاع‌رسانی به دیگران بوده است. به هر روی، تا زمان تهیه این مقاله (مرداد ۹۹) دولت چین، هیچ گزارشی مبنی بر انجام ارزیابی خطر درباره بازار حیوانات ووهان اعلام نکرده است. مضاف بر این که نظر دولت چین تا روز ۲۲ ژانویه، مبنی بر این که کووید-۱۹ قابلیت انتقال از انسان به انسان را ندارد، نشان می‌دهد که حتی در صورت انجام ارزیابی خطر، این ارزیابی تا چه اندازه فاقد کیفیت بوده است و نسبتی با تعهدات این کشور نداشته است.

تعهد بعدی دولت چین، اطلاع‌رسانی درباره خطرات ناشی از بازار ووهان چین است. اگرچه ماده ۸ پیش‌نویس پیشگیری بیان می‌دارد که تعهد به اطلاع‌رسانی اصولاً باید قبل از انجام فعالیت باشد اما بند ۸ توضیحات همین ماده می‌افزاید که اگر بعد از انجام فعالیت، وقوع خطر احراز شد، تعهد به اطلاع‌رسانی برقرار می‌شود. این تعهد، یک تعهد عام در حقوق بین‌الملل است^۳ و همانطور

1. Assessment of Risk.

2. <https://www.trtworld.com/asia/virus-origin-likely-wuhan-wildlife-wet-market-australian-pm-36034>, last seen: 30 May 2020.

3. Philippe Sands et al, *Principles of International Environmental Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012) at. 662.

که پیشتر بحث شد دیوان نیز در قضیه کانال کورفو بر آن تاکید کرده است. بنابراین، دست کم مناقشه‌هایی که درباره عرفی بودن تعهدات فرعی موجود در پیش‌نویس پیشگیری وجود دارد، شامل این نوع تعهد نمی‌شود و دولت چین به طور عرفی به این تعهد مقید بوده است. اطلاع‌رسانی مورد نظر باید فوری و کامل باشد چرا که هدف آن است که سایر دولت‌ها قادر باشند تا خسارات وارد بر خود را کاهش دهند.^۱ در قسمت بررسی مسائل موضوعی ذکر شد که دولت چین برای نخستین بار به طور رسمی، ۴۴ روز بعد از ثبت اولین بیماری، از وقوع «بیماری مشکوک» خبر می‌دهد که با توجه به قدرت سرایت این بیماری، نمی‌تواند اطلاع‌رسانی فوری تلقی شود. همچنین در روز ۱۷ فروردین، خبرگزاری رسمی ایران (ایرنا) به نقل از سخنگوی وزارت بهداشت ایران اعلام کرد: «آمارهای چین یک شوخی تلخ بود. زیرا بسیاری در همه جهان فکر کردند این بیماری مثل آنفلوآنزا است و مرگ و میر کمتری دارد.»^۲ این اظهارات، پیامد حقوقی مشخصی داشته و به نوعی نشانگر آن است که دولت منشا، تعهدات خود مبنی بر اطلاع‌رسانی دقیق و موثر را نیز رعایت نکرده است.^۳

تحلیل‌های فوق که مبتنی بر اندک اطلاعات موجود است، نشان می‌دهد که به احتمال زیاد دولت چین، تعهدات خود در زمینه پیشگیری از آثار زیان‌بار فعالیت‌های موجد کووید-۱۹ را انجام نداده است. با نقض تعهدات به پیشگیری، نوبت به اجرای قواعد مسئولیت بین‌المللی و به تبع آن، جبران خسارت از سوی دولت متخلف می‌رسد. این دسته از قواعد، متعلق به حوزه قواعد ثانویه حقوق بین‌الملل است و موضوعی جدا و مستقل از مسئولیت در باب اعمال منع‌نشده که نوعی از قواعد اولیه به شمار می‌آید، تلقی می‌شود و در نتیجه بررسی چگونگی جبران این خسارات، فراتر از موضوع این مقاله قرار می‌گیرد.

۲. علت ناشناخته کووید-۱۹ و تعهد به پیشگیری

در سناریوی دوم، فرض دخالت بازار حیوانات وحشی در ووهان چین در ایجاد کووید-۱۹ کنار گذاشته شده است. در واقع در سناریوی اخیر، باید بررسی شود که هر یک از

1. Patricia Birnie et al, *International Law and the Environment* (New York: Oxford University Press, 2009) at. 183.

2. <https://www.irna.ir/news/83739462>. Last seen: 30 May 2020.

۳. برای مطالعه بیشتر ابزارهای موجود در پیش‌نویس پیشگیری بنگرید به: علی مشهدی، عطیه شاه‌حسینی، همان، ص ۲۸۳ به بعد.

دولت‌های جهان که درگیر بیماری کووید-۱۹ می‌شوند، نسبت به دولت‌های دیگر چه تعهداتی دارند. یک تفاوت اساسی میان سناریوی دوم با سناریوی اول وجود دارد و آن نیز به نبود فعالیت منع‌نشده که دلیل اجرای نظام حقوقی خاص پیشگیری به شرح موجود در پیش‌نویس پیشگیری ۲۰۰۱ می‌باشد، برمی‌گردد. حال این پرسش مطرح است که در نبود چنین فعالیتی و به هنگام برخی رویدادهای ناگهانی، غیر ارادی و طبیعی، تعهدی عام مبنی بر پیشگیری و کاهش آسیب فرامرزی وجود ندارد؟

برای پاسخ به این پرسش باید به سراغ «ماکس هوبر»^۱ در قضیه داوری جزایر پالماس رفت. هوبر در بخشی از رأی خود در این قضیه اعلام می‌کند: «توسعه ساختار بین‌المللی [متشکل از] دولت‌ها طی قرن‌های اخیر و متعاقباً توسعه حقوق بین‌الملل، اثبات‌کننده اصل صلاحیت انحصاری هر دولت در سرزمین خود است. این حقیقت، نقطه عزیمت حل اکثر مسائل موجود در روابط بین‌الملل به شمار می‌آید... حاکمیت سرزمینی، متضمن حق انحصاری اجرای فعالیت یک دولت [در همان سرزمین] است. این حق با یک تعهد همراه است: تعهد به رعایت حقوق دولت‌های دیگر بویژه حق بر تمامیت و خدشه‌ناپذیری سرزمین...»^۲.

بنابراین، مفهوم دوگانه حاکمیت دولت‌ها و تمامیت سرزمینی آن‌ها، متضمن حقوق و تکالیفی الزاماً مشترک و متقابل بر عهده دولت‌هاست. حق هر دولت به داشتن حاکمیت و تمامیت سرزمینی، متناظر با تکلیف آن‌ها به رعایت حاکمیت و تمامیت سرزمینی دیگر کشورهاست.^۳ هرگونه آثار فرامرزی- فارغ از مبنا و منشا آن- به معنای تحقق اثراتی در سرزمین دولت دیگر است، بدون آنکه دولت اخیر به آن رضایت داشته باشد و این با «حق انحصاری» یک دولت بر سرزمین خود که از تبعات تمامیت و حاکمیت سرزمینی است، در تعارض قرار دارد.^۴ پس می‌توان گفت که اصل «آسیب نرساندن» اصولاً در اصل جامع‌تری به نام حاکمیت و تمامیت سرزمینی ریشه دارد. بر این اساس، هر زمانی که زیان یا خسارتی در حال تبدیل شدن به یک پدیده مرزگذر است، دولت مربوطه فارغ از این که آن زیان در اثر

1. Max Huber.

2. Island of Palmas Case, UN Reports of International Arbitral Awards, Vol. II, 829, award by Judge Max Huber rendered 4 April 1928, pp. 837-838.

3. Louise de la Fayette, op. cit, at. 324.

4. Austen L. Parrish, "Sovereignty's Continuing Importance: Traces of Trail Smelter in the International Law Governing Hazardous Waste Transport", in: Bratspies & Miller, op. cit, at. 183.

فعل خود، فعالیت طرف‌های خصوصی یا بلایای طبیعی یا دیگر عوامل ناشناخته ایجاد شده باشد، موظف به پیشگیری از سرایت به سرزمین دیگر یا کاهش آن است. این اصل، کاملاً به عنوان «یک مولفه تثبیت شده در حقوق بین‌الملل به شمار می‌آید»^۱ برخی دیگر نیز از این اصل با عنوان اصل کلی حقوق بین‌الملل یاد کرده‌اند.^۲ به هر تقدیر، چه این اصل مبنای عرفی داشته باشد یا به عنوان اصل کلی حقوق بین‌الملل شناخته شود، واجد این محتواست که «دولت‌ها متعهدند تا اقداماتی ضروری در راستای کنترل و تعدیل... خسارات فرامرزی در پیش گیرند.»^۳ این تعهد را می‌توان تعهد عام به پیشگیری از زیان فرامرزی دانست و تفاوت آن با تعهد خاص به پیشگیری که به هنگام وجود خطر خسارت فرامرزی ناشی از یک فعالیت منع نشده ایجاد شود، در این است که در مورد فعالیت‌های منع نشده، تعهد دولت منشا در پیشگیری واجد جزئیات مفصلی همچون ضرورت کسب مجوز برای فعالیت مورد نظر یا مشورت با دولت‌های احتمالاً متاثر است و در نتیجه ناظر به اقداماتی قبل از وقوع خسارت است.

به هر حال اگر منشا ویروس کووید-۱۹ به طور قطع مشخص نشود یا در قالب سناریوی نخست قرار نگیرد، آن‌گاه دولت چین و سایر دولت‌های دیگری که به ترتیب درگیر این ویروس شده‌اند، متعهد به پیشگیری و کاهش انتقال این بیماری به سایر کشورها بوده‌اند. بنابراین، این دولت‌ها متعهد بودند که با تقویت و اجرای سامانه‌های پایش و نظارت در پایانه‌های خروجی خود، مانع از خروج افرادی از قلمرو خود شوند که نشانه‌های ابتلا به این بیماری را داشته‌اند. مجدداً قابل ذکر است که چون تعهد به پیشگیری در سناریوی دوم همچنان تعهد به فعل به شمار می‌آید، دو نکته از آن قابل استخراج است. نخست آن که پایش و نظارت در پایانه‌های خروجی، باید با توجه به سطح پیشرفت‌های فنی و بهداشتی دولت‌ها به اجرا درآید و دوم آنکه چون نوع زیان یا خسارت فرامرزی ناشی از این بیماری، فوق‌العاده خطرناک تلقی می‌شود، دولت‌ها موظفند تا با معیارهای شدیداً سخت‌گیرانه این تعهد را به اجرا درآورند.

1. Kulezza, op. cit, at. 177.

2. Louise de la Fayette, op. cit, at. 324.

3. Gordon linsley & wolfram Tonhauser, "An Expanding International Legal Regime: Environmental Protection and Radioactive Waste Management", IAEA Bulletin, Vol. 43, (2000). at. 42

در این مورد، یک تعهد دیگر نیز قابل رهگیری است. دولت‌ها متعهد بوده‌اند که اطلاعاتی دقیق و معتبر از وضعیت بیماری کووید-۱۹ در کشور خود اعلام نمایند. همان طور که پیشتر دیدیم این تعهد، کاملاً جنبه عرفی داشته و حتی مستقل از تعهد به پیشگیری نیز اجرا می‌شود. عموماً هدف از این تعهد این است که دولت‌ها قادر باشند خسارات فرامرزی به خود را کاهش دهند.^۱ اصل ۱۸ اعلامیه ریو نیز با عباراتی مشابه می‌گوید دولت‌ها باید در موقعیت‌هایی که بلایای طبیعی متضمن آثار ناگهانی خسارت‌بار هستند، هشدار لازم را اعلام نمایند. با اطلاع‌رسانی شفاف، معتبر و به موقع، دولت‌ها کمک می‌کنند تا سرایت آثار ناخواسته به قلمرو دولت‌های دیگر را که با اصل حاکمیت انحصاری یک دولت بر سرزمین خود در مغایرت قرار دارد، کاهش دهند. از آنجا که از ۲۰ ژانویه ۲۰۲۰ به این سو، کوچکترین تردیدها درباره قابلیت انتقال انسان به انسان این بیماری برطرف شده و شدت سرایت و تلفات این بیماری نیز مشخص شده بود، پس همه کشورهایایی که بعد از این تاریخ درگیر این بیماری شده بودند، باید با توجه به امکانات خود، اطلاع‌رسانی شفافی در مورد وضعیت این بیماری در کشور خود ارائه می‌داده‌اند. نقض تعهد اولیه پیشگیری یا کاهش خسارات فرامرزی در قالب سناریوی دوم نیز همانند سناریوی نخست، منجر به اجرای خودکار قواعد ثانویه حقوق بین‌الملل می‌شود که بررسی آن، خارج از چارچوب موضوعی این مقاله قرار دارد.

نتیجه‌گیری

کووید-۱۹ آخرین و البته شدیدترین نمونه از رویدادهایی به شمار می‌آید که اگرچه نوعاً ممنوعیتی حاکم بر آن‌ها نیست، اما جهان را با معضل خسارات فرامرزی قابل توجه روبه‌رو می‌کنند. از دهه‌ها پیش، رژیم حقوقی خاصی برای این گونه فعالیت‌ها پدید آمده است که عمدتاً متوجه پیشگیری، اطلاع‌رسانی و در صورت اقتضا جبران خسارت است. یکی از اصلی‌ترین روایات درباره پیدایش این بیماری به بازار خرید و فروش حیوانات وحشی در ووهان چین مربوط می‌شود. یافته‌های این مقاله نشان داد که فعالیت‌های انجام شده در این بازار، همه ویژگی‌های اعمال منع نشده‌ای را که تحت رژیم حقوقی خاص پیشگیری هستند،

1. Patricia Birnie & et al, op. cit, at. 183.

داراست و بنابراین دولت چین به عنوان دولت منشا این فعالیت، متعهد به پیشگیری از وقوع خسارات فرامرزی ناشی از این بیماری بوده است. هر تعهدی برای اجرا، نیاز به مقدمات و تدارکاتی دارد که ممکن است برخی از آن‌ها رأساً تعهدی مستقل به شمار آیند. در این موارد، دولت مربوطه متعهد به دو نوع تعهد است: تعهد به تدارک تعهد اصلی که خودش تعهدی مستقل به شمار می‌آید و تعهد به تحقق تعهد اصلی. تعهد به پیشگیری از جمله تعهداتی در حقوق بین‌الملل به شمار می‌آید که برخی از مقدمات و تدارکات آن، مستقلاً در این نظام حقوقی، تعهدی جداگانه تلقی می‌شوند. از جمله، تعهد به اطلاع‌رسانی درباره آثار خسارات ناشی از اعمال منع‌نشده پیش از سرایت به دیگر کشورها از این نوع هستند که پژوهش‌های این مقاله نشان داد به دلیل جایگاه عرفی آن، تعهدی مستقل محسوب می‌شود. اطلاعات موجود و تحلیل‌های انجام گرفته نشان می‌دهد که برخی از رئوس تعهد اصلی به پیشگیری انجام نشده است. از جمله آن که انجام تعهد به اطلاع‌رسانی شفاف و موثر از سوی دولت چین محل تردید است و ظاهراً ارزیابی خطر به درستی انجام نشده است. اما برای نتیجه‌گیری کامل‌تر و دقیق‌تر نیاز به اطلاعات موضوعی بیشتری است که هنوز و با وجود گذشت چندماه از شیوع کووید-۱۹ حاصل نشده است.

باید توجه داشت که تعهد به پیشگیری از آثار خسارت‌بار فرامرزی، فقط محدود به آن دسته از فعالیت‌هایی نیست که کووید-۱۹ ذیل آن‌ها قرار می‌گیرد. همان‌طور که در این مقاله آمد، تعهد به پیشگیری به دو دسته تعهد خاص و عام به پیشگیری تقسیم می‌شود. دسته نخست، ناظر بر برخی از فعالیت‌های منع‌نشده است و رژیم حقوقی دقیق‌تر و جامع‌تری درباره آن ایجاد شده است. اما تعهد عام به پیشگیری فارغ از این که چنین فعالیت‌هایی وجود داشته باشد یا خیر به اجرا در می‌آید و دولت‌ها را متعهد می‌کند که در پیشگیری یا کاهش آثار زیانبار فرامرزی هر رویدادی بکوشند. در نتیجه، تمام دولت‌های درگیر کووید-۱۹ در مقابل دیگر کشورها متعهد بوده‌اند که تا حد امکان، در پیشگیری از انتقال فرامرزی این بیماری تلاش کنند. بنابراین، لازم است تا امکانات لازم را در این زمینه فراهم کرده و صادقانه اطلاعاتی که بتواند کشورهای دیگر را در کاهش خسارات ناشی از این بیماری کمک کند، به اشتراک گذارند.

منابع

الف - فارسی

کتاب‌ها

- کاتوزیان، ناصر، دوره مقدماتی حقوق مدنی: وقایع حقوقی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۱).
- کرافورد، جیمز، مسئولیت بین‌المللی: قواعد عمومی، ترجمه علیرضا ابراهیم گل و دیگران (تهران: نشر سنگلج، ۱۳۹۵).
- کرافورد، جیمز؛ پله، آلن و اولسون، سیمون، مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل، ترجمه مهدی حدادی و سیامک کریمی (تهران: نشر مجد، ۱۳۹۵).

مقاله‌ها

- حدادی، مهدی و مرادیان، بهرام، «مفهوم مراقبت بایسته در حقوق بین‌الملل و مقررات گروه ویژه اقدام مالی»، مجله حقوقی بین‌المللی، شماره ۶۱، (۱۳۹۸).
- زمانی، قاسم، «توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، پژوهش‌های حقوقی، شماره ۱، (۱۳۸۱).
- عبداللهی، محسن، «رویکردهای نظام مسئولیت بین‌المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۵۶، (۱۳۹۰).
- کاتوزیان، ناصر و انصاری، مهدی، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی»، فصلنامه حقوق، دوره ۳۸، (۱۳۸۷).
- مشهدی علی و شاه‌حسینی، عطیه، «پیشگیری از خسارات زیست محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۶، شماره ۲، (۱۳۹۵).

ب - انگلیسی

Books

- Albers, Jan, *Responsibility and Liability in the Context of Transboundary Movements of Hazardous Wastes by Sea* (London: Springer, 2015).

- Birnie Patricia; Boyle, Alan & Redgwell, Catherine, *International law and the environment* (New York: Oxford University Press, 2009).

- Brownlie, Ian, *System of the Law of Nations: State Responsibility Part I* (New York: Clarendon Press, 1983).

- Craik, Neil, *The International Law of Environmental Impact Assessment Process, Substance and Integration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

- Hanqin, Xue, *Transboundary Damage in International Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

- Lefebber, Rene, *Transboundary Environmental Interference and the Origin of State Liability* (London: Kluwer, 1996).

- Kulesza, Joanna, *Due Diligence in International Law* (Boston: Brill, 2016).

- Philippe Sands & et al, *Principles of International Environmental Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

- Sadeleer, Nicolas, *Environmental Principles: from Political Slogan to Legal Rules* (New York: Oxford University Press, 2002).

- Schachter, Oscar, *International Law in Theory and Practice* (New York: Martinus Nijhoff, 1991).

Articles

- Akehurst, Michael, "International Liability for Injurious Consequences Arising out of Acts not Prohibited by International Law", *Netherlands Yearbook of International Law*, Vol. 16, (1985).

- Bedjaoui, Mohammed, "Responsibility of States: Fault and Strict Liability", in Rudolf Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of International Law*, Vol. 10, (New York: Elsevier, 1987).

- Bergkamp, Lucas, "State Liability for Failure to Control the COVID-19 Epidemic: International and Dutch Law", *European Journal of Risk Regulation*, Vol. 11, No. 2, (2020).

- Boyle, Alan E., "State Responsibility and International Liability for Injurious Consequences of Acts Not Prohibited by International Law: A Necessary Distinction?", *The International and Comparative Law Quarterly*,

Vol. 39, No. 1, (1990).

- Candice, Stevens, "Interpreting the Polluter Pays Principle in the Trade and Environment Context," *Cornell International Law Journal*, Vol. 27, No. 3, (1994).

- De la Fayette, Louise, "The ILC and International Liability: A Commentary", *RECIEL*, Vol 6, No. 3, (1997).

- Drumbl, Mark A., "Trail Smelter and the International Law Commission's Work on State Responsibility for Internationally Wrongful Acts and State Liability" in: Rebecca M. Bratspies & Russell A. Miller, *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

- Dupuy, Pierre, "Due Diligence in the International Law of Liability," in *OECD, Legal Aspects of Transfrontier Pollution*, (Paris, OECD, 1977).

- Gearing, Thomas & Jachtenfuchs, Markus, "Liability for Transboundary Environmental Damage Towards a General Liability Regime?", *European Journal of International Law*, Vol. 4, (1993).

- Handl, Günther, "Transboundary Nuclear Accidents: The Post-Chernobyl Multilateral Legislative Agenda", *Ecology Law Quarterly*, Vol. 15, No. 2, (1988).

- Jain, Tarun, "Transboundary Harm: An Environmental Principle in International Context", *The Icfai University Journal of Environmental Law*, Vol. 7, No. 4, (2008).

- Lammers, Johan G, "International Responsibility and Liability for Damage Caused by Environmental Interferences", *Environmental Policy and Law*, Vol. 31, No. 1, (2001).

- Linsley Gordon & Tonhauser Wolfram, "An Expanding International Legal Regime: Environmental Protection and Radioactive Waste Management", *IAEA Bulletin*, Vol 43, (2000).

- Mackielo, Andrea Laura, "Core Rules of International Environmental Law", *ILSA Journal of International & Comparative Law*, Vol.16, No. 1, (2009).

- Magraw, Daniel, "Transboundary Harm: The International Law Commission's Study of International Liability", *American Journal of International Law*, Vol. 80, No. 2, (1986).

- Malone, Linda A., "The Chernobyl Accident: A Case Study in International Law Regulating State Responsibility for Transboundary Nuclear Pollution", Faculty Publications Paper 590, (1987).

- McCaffrey, Stephen C., "Of Paradoxes, Precedents, and Progeny: The Trail Smelter Arbitration 65 Years Later", in Rebecca M. Bratspies & Russell A. Miller, *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

- McDonal, Neil, "The Role of Due Diligence in International Law", *International & Comparative Law Quarterly*, Vol. 68, No. 4, (2019).

- Ong, David M., "The Convention on International Trade in Endangered Species (CITES, 1973), Implications of Recent Development in International and Environmental Law", *Journal of Environmental Law*, Vol. 10, No. 2, (1998).

- Parrish, Austen L., "Sovereignty's Continuing Importance: Traces of Trail Smelter in the International Law Governing Hazardous Waste Transport", in: Rebecca M. Bratspies & Russell A. Miller, *Transboundary Harm in International Law: Lessons from the Trail Smelter Arbitration* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

- Shany, Yuval, "Toward a General Margin of Appreciation Doctrine in International Law?", *European Journal of International Law*, Vol. 16, (2006).

- Sucharitkul, Sompong, "State Responsibility and International Liability under International Law", *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Journal*, Vol. 18, No. 4, (1996).

- Trouwborst, Arie, "Prevention, Precaution, Logic and Law: The Relationship between the Precautionary Principle and the Preventative Principle in International Law and Associated Questions", *Erasmus Law Review*, Vol. 2, No. 2, (2009).

- Tomuschat, Christian, "Unilateral Acts under International Law", in *Droits et Culture Mélanges en l'honneur du Doyen Yadh Ben Achour*, (Tunis: Centre de Publication Universitaire, 2008).

- Townley, Stephen, "The Rise of Risk in International Law", *Chicago Journal of International Law*, Vol 18, No. 2, (2018).

Other

- Von Bogdandy, Armin & Villarreal, Pedro A., "International Law on

Pandemic Response: A First Stocktaking in Light of the Coronavirus Crisis”,
MPIL Research Paper No. 2020-07, (2020).